

Татјана КАТИЋ
Историјски институт
Београд

**„СИРОТЕ КУДЕЉНИЦЕ” И БАШТИНИЦЕ:
ДВА ТИПА ХРИШЋАНСКИХ УДОВИЧКИХ ДОМАЋИНСТАВА
У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ
- НА ПРИМЕРУ ПРИЗРЕНСКОГ САНЦАКА У 16. ВЕКУ -***

Апстракт: У раду је указано на два типа хришћанских удовичких домаћинстава на Балкану и њихов порески статус у Османском царству. На основу дефтера Призренског санцака из XVI века, анализирана је бројчана заступљеност удовица у укупној популацији обухваћеној пописом, као и фактори који су утицали на опстанак самохраних жена на овом простору.

Кључне речи: Османски, удовиштво, порез на удовице (*resm-i bive*), земљишни посед – баштина, женски занати, Призрен

Друштвена историја Османског царства, а посебно питање положаја и улоге жене, последњих деценија све више привлачи пажњу научника. Релативно нова истраживања у оквиру исламских и османистичких студија, резултирала су закључцима који у потпуности оповргавају раније ставове о потчињеном, практично робовском, положају, пре свега, муслиманске жене. Увид „изнутра“, у кадијске сициле, фетве шејхулислама, султанске законе, Књиге Жалби (*Şikayet Defterleri*) и друге османске изворе, као и „споља“, у сведочанства западних савременика, показали су да је жена, без обзира на социјални статус и вероисповест, живела слободно, уживајући заштиту друштва и државног правосудног система. Могла је да поседује сопствену покретну и непокретну имовину којом је слободно располагала, да ради и да зарађује. Муслиманка је

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

путем предбрачног уговора била у прилици да обезбеди себи услове живота у браку (нпр. да обавезе мужа да неће узети другу жену, да се неће одселити и тако је одвојити од родитеља и рођака, да неће дуго одсуствовати због посла и сл.). У случају развода имала је право на алиментацију у трајању од три месеца, колики је био шеријатски рок да се утврди да ли је остала у другом стању с бившим супругом, а пракса је била да се њој на старање додељују малолетна деца. И хришћанка је могла да се разведе, додуше уз нешто компликованију црквену процедуру, и то: уколико муж није ваљано поступао према њој, ако јој је украо имовину, ако је отишао од куће и седам година јој се није јавио нити јој слао новац за издржавање. Женин морални и физички интегритет штитили су закон и опште друштвене норме, због чега се она није устручавала да на суду брани своја права сваки пут када би јој била угрожена.¹

Шеријатском суду обраћале су се пре свега муслиманке, али и знатан број хришћанки. Случајеви Јеврејки које траже правду код кадије нису забележени.² У османским сицилима регистроване су разведене хришћанке које су од бивших мужева потраживале свој део имовине и

¹ Jennings R.C., *Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records – Sharia Court of Anatolian Kayseri*, Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO), XVIII (January 1975), 53-114; Gerber H., *Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700*, International Journal of Middle East Studies, 12 (1980), 231-244; *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, ed. by Amira El Azhary Sonbol, Syracuse, 1996; *Women in the Ottoman Empire, Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, ed. by Madeline C. Zilfi, Leiden-New York-Köln, 1997; Establet C., Pascual J.P., *Women in Damascene Families around 1700*, JESHO, vol. 45, no 3 (2002), 301-319; Pierce L., *Morality Tales: Low and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley-Los Angeles-London, 2003; *Women in the Ottoman Balkans, Gender, Culture and History*, ed. by Amila Buturović and Irvin Cemil Schick, London-New York, 2007; и други.

² Јеврејске заједнице су, углавном, имале тако чврсту друштвену контролу над својим припадницама, а рабини ауторитет који се није доводио у питање, да у кадијским сицилима нису регистроване Јеврејке које на шеријатском суду покушавају да за себе обезбеде већа права него што им припада према јеврејском закону (Јеврејке нису могле да се разведу, а као ћерке, добијале су значајно мањи део породичног наследства, него што су, према шеријату, добијале ћерке муслимана). И мушкарци, Јевреји, избегавали су да пред кадијом покрећу питања из домена приватног права; његово мишљење тражили су само у случају трговачких спорова, Göçek F. M., Baer M. D., *Social Boundaries of Ottoman Women's Experience in Eighteenth-century Galata Court Records*, *Women in the Ottoman Empire, Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, ed. by M. C. Zilfi, Leiden-New York-Köln, 1997, 58-59.

редовно издржавање, или вршиле имовинско поравнање с поменутима.³ Девојке, жене, жртве отмице и силовања, тражиле су да им се шеријатским путем поврати углед и част,⁴ док су оне чији су мужеви били одсутни више година, захтевале да слободно располажу мужевљевом имовином како би обезбедиле себи и деци издржавање. Забележен је и случај ћерке која је на шеријатски суд извела оца јер јој није дао накит наслеђен од мајке.⁵

Ипак, све ове жене, вероватно, представљају мањину која је знала своја права и била у прилици да их искористи. Тиха већина покоравала се пре свега традицији и обичајима своје средине, који су могли да пружају више слободе, али и већа ограничења од верских прописа.

Удовице, као посебна категорија жена, колико је нама познато, до сада нису биле у фокусу османистичких истраживања.⁶ Верујемо да су две чињенице на то утицале: прва, да нису биле ускраћене ни за једно од права које су уживале остале жене, било удате или не, па у том смислу није било потребе бавити се њиховим положајем. Друга, да је удовиштво, женско или мушко, био релативно кратак период у животу појединца, који је представљао само време између два брака. Стога, бројчано није било нарочито присутно у укупној популацији, нити је регистровано у званичним документима.⁷ Изузетак чини само једна категорија удовица хришћанки о чему ће даље више бити речи.

Самосталан живот удовице без деце или са малолетном децом сматран је у исламском свету несигурним и стога несрећним по њу лично. Истовремено је значајно и доказ небриге оних који су, после мужа, били

³ *Şer'îye Sicilleri, Mahiyeti, toplu kataloğu ve seçme hükümler*, I cild, Istanbul, 1988, 275, 284, 292.

⁴ Bojanić-Lukač D., Katić T., *Maglajski sidžili 1816-1840*, Sarajevo, 2005, 227.

⁵ Ivanova S., *Judicial Treatment of the Matrimonial Problems of Christian Women in Rumeli During the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Women in the Ottoman Balkans, Gender, Culture and History, ed. by Amila Buturović and Irvin Cemil Schick, London-New York, 2007, 174-175.

⁶ Њихова важна економска улога, као управитеља породичном имовином у име малолетне деце, тек је напоменута код појединих аутора. Примере удовица трговаца и златара којима суд даје право да управљају пословима и имовином покојника вид. у Abdal-Rehim Abdal-Rahman Abdal-Rehim, *The Family and Gender Laws in Egypt During the Ottoman Period*, Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History, ed. by Amira El Azhary Sonbol, Syracuse, 1996, 109.

⁷ Мушко удовиштво је немогуће пратити кроз пописе јер су они уписивани под категоријом нежењених (тур. *mücerred*). Inalcık H., *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 2. baskı, Ankara 1987, XXXIII.

правно или морално одговорни за њу, а то су блиски мушки рођаци, попут оца, брата, ујака, шира фамилија и локална заједница (махала). Сви они трудили су се, из најбољих намера, да „сиротој“ и „незаштићеној“ што пре нађу другог мужа.⁸ Преудавање удовице је зато било уобичајено и пожељно, док је истрајавање у удовичком животу сматрано неразумним, морално неприкладним и супротним устаљеним друштвеним нормама. Изузетак су биле старије жене, које су надживеле своје мужеве. Оне нису представљале бригу за друштво јер су се о њима старала одрасла деца или родбина. Уопште узевши, жене изван репродуктивне доби нису биле под будним оком друштва и имале су неупоредиво већу слободу кретања у јавности.⁹

У хришћанском свету је став друштва био у супротности са ставовима Цркве, која је подржавала само први брак, а остале је мањевише толерисала; за „младе“, испод 30 година, нарочито ако нису имали деце, други брак је био природна потреба, већ брак оних који су прешли 40 година, није сматран нужним, није подстицан али ни забрањиван.¹⁰ Женско удовиштво изједначавано је с уздржаношћу, чашћу и побожно-

⁸ Фетве Ебуссууд Ефендије, чувеног шејхулислама XVI века, које су у великој мери утицале на обликовање друштвених вредности тог доба, показују да је, с религијске тачке гледишта, било недопустиво оставити жену без заштите, односно у окружењу где би могла бити физички или психички повређена или наведена на неприлично понашање. Ertuğrul Düzdağ M., *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972, 54-56.

⁹ Строга правила била су резервисана за девојке и младе жене, јер се сматрало да младост не поседује одговарајућу дозу зрелости и контроле физичких потреба, те да зато неминовно доводи до неприхватљивог сексуалног понашања. Из истог разлога се надзирано понашање „голобрадих“ дечака и момака „вреле крви“; дечаке је требало заштити од хомосексуалних жеља одраслих мушкараца а момке од контаката с девојкама, дечацима и неприкладним женама. Peirce L.P., *The Imperial Harem/Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York – Oxford, 1993, 280.

¹⁰ За Цркву је оправдање за други брак била само жеља за потомством. Једна поучна прича има „наравоученије“ да ни удовац ни удовица не треба да теже браку, поготову не са циљем да себи обезбеде полузаконито физичко дружење, већ треба да посте и да се моле како би сузбили грешне мисли. Најбоље је да обоје оду у манастир уместо да се венчају. Левин И., *Сексуалност и друштво код православних Словена од X до XVIII века*, Лозница, 2006, 149-150. Исти став одражава и један црквени пропис који се тиче тзв. *црквених удовица*: „Удовица, ако јој је шездесет година, и зажели опет са човјеком да живи, не може бити удостојена опћења Светога, док год се не излијечи од нечисте страсти.“ 381. *Правила православне цркве с тумачењима*, радња Никодима епископа далматинског, књ. II, Нови Сад 1896.

шћу, док је помагање обудовелој жени и сирочићима спадало у најважније дужности доброг хришћанина.

Међутим, упркос пропагираним хришћанским вредностима, економски разлози, потреба за храниоцем породице односно помајком за сирочиће, и лични, жеља за потомством кога у првом браку није било, и/или за друштвено прихватљивим оквиром за сексуалне односе, утицали су на то да и удовице и удовци брзо ступају у други брак. При том, треба имати у виду и чињеницу да је већина њих била у младој животној доби, што због раног ступања у брак, што због велике смртности услед ратова, епидемија, порођајних компликација или другог.

Женска невиност била је високоцењена код хришћана, као и код муслимана, што најочитије показују и османски закони о младарини (*resm-i arûs*, *resm-i gerdek*), који девицу сматрају двоструко вреднијом од удовице или разведене жене.¹¹ Протоколи шеријатских судова, међутим, показују да девичанство није у тој мери вредновано у свакодневном животу, колико материјални статус.¹² Истраживања сицила османског Египта из XVII века показују да су пожељније за брак биле богате удовице или распуштенице, него већина девица из истог друштвеног миљеа.¹³ Деца из претходног брака, при том, нису представљала никакву отежавајућу околност.¹⁴

¹¹ Младарина је била новчана дажбина коју су плаћали сви поданици османске државе, приликом удаје кћери, без обзира на верску и сталешку припадност. За муслиманке је био двоструко већи него за хришћанке и ћерке оних са статусом роба (*kul*). За девицу муслиманку је износио 60 акчи а за удовицу 30. Barkan O.L., *XV ve XVIinci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonomînin Hukukî ve Malî Esaslar*, I, Kanunlar, İstanbul 1943, 13, 20, 96, 271, 285, 309. Хришћани су за ћерке девице давали 30 а за удовице 15 акчи. Бојанић Д., *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за Смедеревску, Крушевачку и Видинску област*, Београд 1974, 50; Kaleši H., *Jedna prizrenska i dve vučitrske kanunname*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II (1957), 294.

¹² Jennings R.C., *Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records ...*, 96. Као прилог овоме, исти аутор истиче и изостанак трагова о „злочинима из страсти“ у сицилима.

¹³ Муслиманска жена је стицала имовину путем наследства од мајке и оца и путем венчаног дара – мехра, чији је један део будући супруг био обавезан да преда приликом склапања брака, а други део би жена добијала у случају мужевљеве смрти или развода. „Искусније“ жене су захтевале цео мехр унапред или исплаћен у неколико годишњих рата. Захваљујући мехру удовице су биле у бољем материјалном положају од неударних девојака. Abdal-Rehim Abdal-Rahman Abdal-Rehim, *The Family and Gender Laws in Egypt ...*, 103.

¹⁴ У брачни уговор обично су уношене одредбе типа: „Речени супруг потврђује да зна да његова жена има сина с другим човеком и прихвата да он [син] једе његову храну, пије његово пиће и спава на његовом кревету, без надокнаде“. Исто, 100, 110.

Женидба удовицом ни у нашим крајевима није сматрана лошом алтернативом браку с девицом. Обудовела жена, иако „лица обљубљена“ имала је, уз пристојно материјално покриће, једнако добре изгледе за брак као и девојка. Народна изрека „боље је злато и старо, него сребро ново“, сугерише да су сексуално искуство и зрелост играли важну улогу у односу међу половима.¹⁵ Упадљиво је, међутим, да народна епска традиција врло ретко помиње преудају удовице с децом, што отвара питање колико су мушкарци на Балкану били вољни да прихвате туђу децу, односно колико су законске и друштвене норме о породичном наслеђивању охрабривале други брак удовица.

Средњовековна византијско-српска правна компилација, Јустинијанов закон, предвиђа једино преудају удовице без деце. „Ако човек умре и остане жена бешчедна, има право само на четврти део од дела мужевљевог ако се не уда, а ако се уда само своје и од мужа три златна прстена.“¹⁶

Не располажемо подацима за наше крајеве за време османске управе, али је могуће да је, пре свега у планинским областима, у племенски организованим групама, удовица при преудаји губила старатељство над децом у корист најближих мужевљевих мушких сродника, контролу над имовином покојног мужа и финансијску подршку од његове породице, као што је то био случај у Русији¹⁷ или у, нама ближим, пределима Дукађина.¹⁸

¹⁵ „Стаде соко мисли размишљати: / Ил’ ће љубит Зумбул удовицу, / Ил’ дјевојку питому Ружицу. / Све мислио, на једно смислио, / Па је онда тихо говорио: / „Боље злато и поиздерато, / Него сребро изнова ковати.“ / Па он љуби Зумбул удовицу. / Љуто куне Ружица дјевојка: / „Сарајево, цвало, не родило! / Зашт’ обичај у теби постаде, / Млади момци да љуб’ удовице, / Стари старци лијепе дјевојке?“ (Карацић В. С., *Српске народне пјесме*, I, Просвета Београд, 1976, 278).

¹⁶ Марковић Б., *Јустинијанов закон, средњовековна византијско-српска правна компилација*, Београд 2007, 115. У католичкој, градској средини, какав је био Котор, удовица је, у случају преудаје, губила право на мужевљев иметак који је до тада користила, и напуштала је његову кућу само с миразом. Уколико се не би преудала могла је да располаже његовим иметком али на економичан начин, без било каквог оштећења или отуђивања. Vlehnova-Čelebić L., *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 121.

¹⁷ Левин И., *Сексуалност и друштво ...*, 154-155.

¹⁸ Према усменој племенској традицији, која се позива на несачувани Закон Леке Дукађина, „жена при преудаји нема права на децу од првог домаћина, ако има још живих рођака његових. Она остају код рођака најближих. Ако од првог мужа нема рођака, дужан је нови домаћин примити и хранити децу своје жене као своју.“
Космајац Р., *Лека-Канум*, Годишњица Николе Чупића XXI (1901), 216-217.

Такође је могуће да су се, временом, под утицајем османског права, неки од ових обичаја мењали.¹⁹

Преудаја удовица на Балкану била је веома честа, а с обзиром на ондашњу стопу смртности неопходна у сваком погледу. Ипак, други брак није био судбина сваке обудовеле жене. Било је оних које због доброг имовинског стања нису имале потребе да стварају нову брачну заједницу, или пак оних које због лошег имовинског или здравственог стања, или великог броја деце коју је требало издржавати, нису сматране добрим приликама за женидбу. И једне и друге водиле су самосталан живот и зато су их регистровали османски катастарски пописи.

Удовице хришћана и удовички порез (*resm-i bîve*)

Уписивање хришћанке удовице као пореског обвезника, који плаћа умањену спенцу од 6 акчи, тзв. удовички порез или удовичку таксу (*resm-i bîve*), обичај је који срећемо већ у најстаријим пописима османских европских провинција.²⁰ Удовице су уписиване у опширне дефтере под именом умрлог мужа или под сопственим²¹, док је у сумарним дат само њихов број по насељима.

Навођење података о броју удовичких домаћинстава је неизоставно у свим анализама демографских структура XV и XVI века, које се заснивају на пописима. Међутим, истраживачи, листом, пренебрегавају чињеницу да то није укупан број свих удовица, већ само оних које плаћају „удовички порез“, а да осим њих постоји и друга категорија удовица, пореских обвезника. Стога је неопходно најпре се осврнути на удовички порез, односно утврдити ко је тачно њему подлегао.

¹⁹ У бугарским сицилима регистровани су, средином XVII века, случајеви када кадија даје право хришћанки да прода мужевљевој кући, јер је он дуже одсутан а не шаље новац за издржавање; или случај удовице, такође хришћанке, која је изгубила синове и суди се са рођацима око свог дела наследства супругове имовине. Ivanova S., *Judicial Treatment of the Matrimonial Problems of Christian Women in Rumeli ...*, 174-175.

²⁰ Inalcık H., *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, ...*

²¹ Inalcık H., *Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu, Belleten, XXIII, 92 (1959), 604.*

О томе је детаљно писала Душанка Бојанић у својој изванредној студији *О природи и пореклу спенце*.²² Ми ћемо овде, у кратким цртама, изнети њене најважније закључке:

Спенца је порез у износу од 25 акчи, који је сваки, за рад способан, хришћански поданик Османског царства, плаћао господару, односно кориснику добра (тимар, зеамет, хас, вакуф, мулк) на коме је био настањен, на селу као и у граду. То је нешеридјатска дажбина која потиче из предтурских времена; она представља новчани еквивалент седам средњовековних кулука (четири земљорадничка, један грађевински и два занатска), које је једно земљорадничко домаћинство било дужно свом непосредном господару.²³

Д. Бојанић претпоставља да су се земљорадничке службе односиле на: 1) мотичку обраду земље, 2) жетву и вршидбу, 3) косидбу и 4) рад у винограду, да су укупно трајале дванаест дана и да су вредноване с 10 акчи.²⁴

Грађевински кулук тицао се традиционалне обавезе сељака да гради и одржава двор, утврђење, у коме је живео непосредни господар земље, где су се, у случају опасности, склањали сви људи којима је он управљао. Радом се искупљивало и одрађивало право заклона под чврстим кровом господара, око његовог огњишта, дима. Д. Бојанић је убедљиво доказала да су Османлије овај обичај претвориле у „таксу на дим“, „димнину“ (*resm-i duhan*), која је износила 6 акчи и која се у неким случајевима убирала одвојено од спенце.²⁵

Два занатска кулука, работе, односила су се на послове које су, у виду „помоћи“ господаревом домаћинству, обављали мушкарац и жена; мушкарац претежно дрводељске послове, а жена предење вуне, лана и кудеље. Мушки занатски кулук, у трајању од три дана годишње, претворен је у новчани износ од 3 акче, што је документовано Канун-

²² Војанић-Лукач Д., *De la nature et de l'origine de l'ispendje*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 68 (1976), 9-30. Д. Бојанић се осврнула и на претходне резултате истраживања ове теме, указавши на неке њихове мањкавости и грешке (Inalcik H., *Osmanlılar'da raiyyet rûsûmu*, *Belleter* XXIII (1959), 602-608; Isti, "Ispendje", *The Encyclopaedia of Islam*, new edition, vol IV, Leiden, 1997, 211).

²³ Војанић-Лукач Д., *nav. delo*, 25-28.

²⁴ Исто, 22. До износа од 10 акчи се дошло тако што су од укупне своте од 25 акчи одузети остали елементи спенце, чија се новчана вредност тачно зна на основу одредби из османских закона.

²⁵ Исто, 18-19. Димнину су плаћали они који би се привремено населили односно склонили на тимар (нпр. сточари у зимском периоду).

намом Мехмеда Освајача.²⁶ Исти законски текст, у одредби која се тиче удовичког пореза (*resm-i bîve*), обавезу женског рада преслицом (не прецизира се број дана), вреднује са 6 акчи.²⁷

Спенцу у пуном износу плаћали су сви за рад способни хришћани који су припадали слоју раје, било да су ожењени и имали сопствени дом (*hâne*), или да су неожењени (*mücerred*) и тек треба да га заснују.²⁸ „Крњи“ дом (удовица и малолетна деца) плаћао је, под одређеним условом, умањену спенцу, тј. удовички порез (*resm-i bîve*) од шест акчи, односно онолико колико је вредео занатски кулук за рад способне хришћанке у корист господара земље. Тих шест акчи је, иначе, свака удата жена формално плаћала у оквиру спенце свог мужа.²⁹

Услов под којим је самохрана удовица стицала право на умањени износ спенце, шест акчи уместо 25, био је да је сиромашна, односно да не поседује земљу. То је утврђено одредбом Канун-наме Мехмеда Освајача, која гласи:

„Од удовице која нема земљу, годишње шест акчи. И нека се не упошљава у спахијиној кући и нека се не тера да преде конац, а ако ради нека јој се плати“.³⁰

Из наведеног јасно произилази да су право на плаћање удовичког пореза имале само сиромашне удовице, убоге жене, чији је једини извор прихода за живот био рад са преслицом, односно прерада и предење вуне, лана и конопље.

²⁶ За муслимане, сеоске занатлије, одредба гласи: „Занатлије које живе у селима: ткачи, терзије, папуције, ковачи, ћумурџије, њима слични и остали [који нису поменути] нека дају годишње три службе или три акче“. За хришћане, сеоске занатлије, важи следеће: „Од терзија, ткача, ћурчија, папуција, оних који раде с коњима и од других неверника занатлија, након што се узме 25 акчи спенце нека се не узима ништа више под изговором да су они занатлије“. Из овога следи логичан закључак да су, средином XV века, све сеоске занатлије биле дужне да раде три дана годишње или три акче, а да су хришћанима те три акче биле урачунате у спенцу. Исто, 17-18.

²⁷ Исто 16.

²⁸ Од спенце су могли да буду делимично или потпуно ослобођени они хришћани који су обављали нарочите послове у корист османске државе (војнуци, соколари, чувари дербенда, запослени у рудницама и други).

²⁹ У османским пописима удовички порез је редовно обрачунаван са спенцом, што је још један доказ да је порез на женски рад био њен саставни део, одн. да је порез на удовицу представљао умањену спенцу.

³⁰ „*Ve duldан ki çift olmaya yıldı altı akçe. Ve suvari evinde kullanmaya. Ve iplik iğirtmeye. Meğer ki ücretiyle işlede ve suvari hasil yazımış*“. Barkan Ö. L., *Kanunlar*, 393.

„Родила сам девет мили сина,
Девет сина, девет пособаца,
Изродила, пак обудовила,
Удова сам све и одранила
На преслицу и десницу руку.“³¹

У духу заштите слабих и немоћних, Канун-нама штити од злоупотребе господара сироту удовицу „која ништа на свијету нема до преслице и туђе кудеље“³²; спахија не сме да је тера да ради временски неограничено и без надокнаде. Међутим и даље остаје њена обавеза, као и свих осталих хришћанских жена, да одређен број дана у години бесплатно преде за господара, што изражено у новцу износи шест акчи.³³

Д. Бојанић претпоставља да су Турци, приликом освајања, затекли бар у неким, ако не и у свим, областима некадашњег царства Стефана Душана, оживљени стари обичај опорезивања удовице.³⁴ Обичај, који је, вероватно због многих злоупотреба, цар Душан, 64. чланом свог Законика покушао да укине: „Сирота кудељница да је слободна како и поп“.³⁵

На основу досадашњих сазнања османистике и расположивих извора, није могуће са сигурношћу одговорити који је узрок сиромаштва поменутих удовица. Најједноставнији одговори били би: 1) да оне иначе потичу из најсиромашнијих слојева друштва, односно да припадају малом броју врло сиромашних породица без земље или градској сиротињи, (1-2 % укупне популације, вид. Табела 1.), које су после смрти домаћина, пале у још дубљу беду; 2) да су тек после смрти мужа остале без земље пошто нису биле у могућности да је обрађују па је господар земље (спахија), уступио посед другоме. Да ли су ово и једина објашњења показате даља истраживања.

³¹ В. С. Карацић, *Српске народне пјесме*, I, 130

³² Исто, 546.

³³ Војанић-Лукач Д., *nav. delo*, 12.

³⁴ Исто, 14.

³⁵ Радојчић Н., *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, Београд 1960, 55, 107. Уз овај члан је приређивач навео обимну литературу о владарским дужностима заштите слабих и сиротих, а посебно удовица. У народу је, иначе, претерано опорезивање сиромашних удовица сматрано једним од најгорих насиља власти. М. Филиповић („Сирота кудељница“, *Зборник Матице Српске*, серија друштвених наука, 5 (1953), 42) је забележио песму у којој зулумћар Халил Хрњичић отима коње, убија Влахе, одводи девојке и све то може да се трпи, али не може: „Но ни велик порез ударијо: / На удовицу петстотина гроша / Која ће га прести на кудељу“.

Удовице – баштинице

Смрт брачног партнера значила је за жену емотивни и великим делом материјални губитак, који је, ипак, није нужно доводио у стање потпуног сиромаштва. Иза већине мушкараца остала би земља, која би прешла у руке удовице и сирочади. Самохрана мајка, која је, као што је то чинила и „сирота кудељница“, сама издржавала себе и своју децу, била је такође представник „крњег“ дома, али није плаћала удовички порез јер је имала земљу. Нама је за сада познат случај удовица које држе једну врсту земљишних поседа – баштину. Баштина је била породично наследно добро на државној земљи, с тачно утврђеним обавезама, чији је поседник имао право да је прода, поклони или завешта било коме, с тим што је нови власник с баштином преузимао и њене обавезе. Са земљорадничких баштина скупљани су сви порези као и са поседа, који су уз тапију, давани у наследно плодоуживање једном рајинском домаћинству (*hâne*). Разлика је била у томе што се поседи под тапијом нису могли продавати ни куповати већ су остајали у поседу породица док год су их оне могле обрађивати; у супротном, спахија их је уступао коме је хтео.

У историографији до сада није указано на постојање удовица хришћанки, власница баштина, чији је правни положај био битно другачији од удовица које су плаћале удовички порез. Чињеница да једна удовица држи баштину, сврставала ју је, правно, у категорију „целог“ домаћинства, „целе“ куће (*hâne*), односно међу мушке пореске обвезнике. Она је плаћала спенцу у пуном износу од 25 акчи. Из тог разлога није увек приметна у османским пописима, јер сумарни пописи који доносе само број „кућа“, „неожењених“ и „удовица“, бележе баштинице међу „куће“; с друге стране, у детаљним пописима оне су именом уписане, али измешане с осталим мушким пореским обвезницима у селу, док су удовице-сиротице увек убележене на крају.

Категорија удовица-баштиница је у знатно мањем броју регистрована у опширним османским дефтерима. На територији Призренског санџака, крајем 60-их и почетком 70-их година XVI века, коју смо узели као пример,³⁶ уписано је 150 удовица, од тога је само 21

³⁶ Катић Т., *Опширни дефтер Призренског санџака из 1571. године*, у припреми за штампу. Оригинал пописа чува се у Истанбулу у Архиву Председништва Владе под сигнатуром *Defterhâne-i Âmire Tahrîr Defteri, no. 495 (TD 495)*. Попис је започет у јесен 1566. године а коначна верзија предата је султану у првој недељи 1571. године.

удовица-баштиница. То не значи да је већина жена, по смрти супруга, спадала на просјачки штап, јер обвезнице удовичког пореза, према схватањима епохе, јесу биле крајње сиромашне. Реалније је претпоставити да је број удовица средњег имовинског стања био у ствари доста већи од броја сиротица. Међутим оне су се много брже преудавале управо зато што су поседовале земљу, након чега више нису увођене у пописе као обвезници спенце, већ су обавезу плаћања 25 акчи преузимали њихови мужеви. Друго објашњење било би да баштинске земље није било толико да би њихове власнице удовице биле заступљене у пописима у већем броју.

Удовице које су поседовале баштине могле су их наследити од мужа (и у том случају су их држале све док не стаса најстарији син) или од оца. Од 21 баштинице за њих две је наглашено да су посед наследиле од оца³⁷, а за једну се то може претпоставити³⁸. Поседе су могле притежавати самостално или у сувласништву са другим лицима, с којима нису морале бити у роду.³⁹

Обе категорије удовица у Призренском санцаку регистроване су под личним а не под мужевљевим именом. Узорак од 150 имена није довољно велики да би овом приликом улазили у дубље анализе женског именослова, али вреди истаћи да су најчешћа имена била: Мара (10), Јована и Стана (9), Стојка и Петруша (8), Стоја и Тодора (6), Милица и Цвета (5). Убедљиво најпопуларнија су имена изведена из основе -стан и -стој (Стаја, Стана, Станка, Станица, Стојка, Стоја), која су давана као заштита од умирања или претераног рађања, посебно женске деце. Њих је носило укупно 27 жена.⁴⁰

³⁷ У селу Манастирица, нахија Призрен, уписана је „баштина Боје Јована коју држи његова ћерка удовица Стоја“; у селу Дањани, нахија Хоча, „баштина Ђона Бибе налази се у рукама његове ћерке удовице Тодоре“. *TD 495*, 85, 158.

³⁸ У селу Кочарник, нахија Трговиште, уписана је „баштина Мусе, која је раније била у поседу Ејнебеги Мусе, Мехмеда, Искендера и Карамана, а сада је у рукама Ата Балија б. Алија и удовице Паве“... *TD 495*, 276.

³⁹ Вид. прет. напомену, као и *TD 495*, 326, где је уписана „Војинова баштина коју држе удовица Дафна и остали“.

⁴⁰ Ова имена била су најчешћа и половином XV века у Области Бранковића, чији је један део касније ушао у састав Призренског санцака. Грковић М., „Антропонимија и топонимија“ у *Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*, Београд 2001, 647. Занимљиво је да, средином XVI века, на простору Призренског санцака практично више нема старих словенских форми сложених имена, изузев имена Видосава, које носе две жене, а да је у Области Бранковића, век раније, свака трећа жена имала сложено име (Белослава, Богослава, Видослава, Владислава, Станислава, Стојислава, Радослава итд.). Исто, 645.

Табела 1:
*Хришћани и хришћанке, обвезници спенце
у Призренском санџаку 1571. године*

Нахија	обвезници спенце*	сиротице	баштинице	процент**
Призрен	3.308	62	4	2%
Хоча	1.932	10	7	0,9%
Трговиште	5.215	48	5	1%
Жежна	304	2	1	1%
Бихор	2.971	7	4	0,3%
Укупно	13.730	129	21	1%

* међу обвезнике спенце урачунати су сви: домаћини кућа (*hâne*), укључујући и удовице-баштинице, нежењени (*mücerred*) и сироте удовице (*bîve*).

** проценат оба типа удовичких домаћинстава у односу на укупан број обвезника спенце

Подаци из Табеле 1. односе се на мирнодопске прилике, какве су владале на простору Призренског санџака током XVI века. На нивоу нахија Призрен и Хоча, које су раније, једним делом, припадале Области Бранковића, проценат удовичких домаћинстава износи 1,5 %. Непосредно након ратних операција и пада под османску власт 1455. године, проценат удовица у Области Бранковића био је двоструко већи.⁴¹

На Табели 1. уочљива је, такође, велика диспропорција у заступљености самохраних женских домаћинстава на нивоу нахија, између Бихора и осталих нахија Призренског санџака. Разлог за ову појаву није тешко објаснити, она произилази из суштинских разлика између територија у саставу санџака.

Нахије Призрен и Хоча су биле густо насељене земљорадничке области, с развијеном пољопривредом (пшеница), повртарством и виноградарством. Међу бројним селима истицала су се она нарочито богата и многољудна попут Мушуташта (179 обвезника), Љубижде (147 обвезника) и Хоче (122 обвезника спенце) која је имала свој пазар.

⁴¹ Укупан број обвезника спенце био је 16953, од тога је 497 жена које плаћају удовички порез, што износи 3 %. Јовановић М., „Тачност података и контрола“ у *Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*, 286.

Призрен, један од знаменитијих градова османске Румелије у XVI веку, важан занатски и трговачки центар, био је изложен спољним утицајима. Изразито богати именослов становника, који одликује превага хришћанских над народним именима, то и потврђује.⁴²

У нахији Трговиште доминатна привредна грана било је сточарство, пре свега овчарство; гајило се и поврће, понегде винова лоза, док је од жита најбоље успевала мешаница, карактеристична за оскудне крајеве. Слична ситуација је била и у нахији Жежна.⁴³ Становништво нахије Трговиште спадало је у категорију влаха-сточара, али је до времена пописа из 1571. године већ изгубило влашки статус. Релативно разнолик ономастикон и продор имена из хришћанског календара међу народна имена⁴⁴, као и појачана исламизација, последице су транзитне караванске трговине која се одвијала на овом простору.

Бихор је, у односу на остале нахије, био економски заостала област. Становништво је било претежно влашко-сточарско, као и оно у нахији Трговиште, с том разликом што је овде делом и сачувало тај статус. Око 8 % села још увек су вођена као влашка и зато су била изузета из плаћања спенце, а тиме и удовичког пореза.⁴⁵ Намети у њима скупљани су збирно, као филурија од 100 акчи. Пореска јединица није била породично домаћинство већ влашка кућа, у којој је живело више одраслих мушких сродника и њихових породица.⁴⁶

Иако је већина становника Бихора имала рајински статус сигурно је да се традиционални облици живота и породичних односа нису битно променили. Широко заступљене проширене родбинске заједнице, омогућавале су жени да и после смрти супруга настави да живи у оквиру истога, великог домаћинства. Уколико би се и десило да остане самохрана,

⁴² Најомиљенија имена била су: Јован, Никола, Димитар, Степан, Петар, Богдан, Марко и Ђура.

⁴³ Ова нахија је обухватала свега 19 села на планини Рогозни, која су била везана за рудник сребра Жежна. Стога није погодна за поређење с осталим нахијама. По привредној и демографској структури најближа је нахији Трговиште.

⁴⁴ Најчешћа имена била су: Вук, Радоња, Јован, Радисав, Радич, Цветко, Живко. Убедљиво најпродуктивнија основа за грађење личних имена била је Рад-, одн. Рај-, Раг-, Ран-.

⁴⁵ Број становника Бихора је зато био већи, него што би се према броју обвезника спенце у табели 1. могло закључити.

⁴⁶ Ономастикон карактеристичан за влашко-сточарско становништво, најизразитији је у нахији Бихор, док је продор хришћанских имена најспорији (упор. име Јован у осталим нахијама). Поред доминације имена са основом Рад-, појединачно најчешћа имена су: Радисав, Вук, Радоња, Радич и Јован.

друштвени, привредни и својински односи у селу били су такви да су подстицали брзу интеграцију удовице и сирочади у постојеће рођачке групе.

Још један разлог за мали број удовичких домаћинстава на подручју Бихора је и чињеница да на територији нахије није постојало ни једно насеље градског типа, нити насеље веће од 80-90 кућа, што је, како ћемо даље видети, било од велике важности за самосталан живот и запошљавање жене.

Селанке и грађанке

Порез који су једном годишње, почетком марта, плаћале, најсиромашније удовице био је симболичан - 6 акчи. С обзиром на смањење вредности акче од времена Мехмеда Освајача до друге половине XVI века, овај износ је удовица могла да заради за највише пет до шест дана рада.⁴⁷ Колики су јој, с друге стране, били дневни трошкови није нам познато, пошто нема података о ценама основних живежних намирница у Призрену и околини из тог времена.⁴⁸

За претпоставити је да су се основне животне потребе (храна и одело) лакше могле задовољити на селу, него у граду. Наиме рад на селу (предење и ткање, прање рубља, надничење у пољу и сл.) наплаћивао се у природи. С друге стране, у средини где је свака жена прела вуну, лан и кудељу, и ткала за потребе сопственог домаћинства, такође и радила на њиви, питање је колико је посла остајало за удовицу.

Преглед распореда удовичких домаћинстава у призренској нахији (Табела 2.) показује да је бројчано и процентуално највише удовица ипак живело у граду (28 удовица одн. 7 % од укупног броја хришћана у Призрену), или у његовој непосредној близини, као што је село Љубижда (8 удовица одн. 5,6 % од укупног броја пореских обвезника) или село Севце (4 удовице одн. 2,4 %).

⁴⁷ Дневница физичког радника на хасу рудника Бах износила је у то време две акче. (Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974, 87.)

⁴⁸ У другој половини XVI века за шест акчи се могло купити око двадесет килограма сочива, пошто је прописана откупна цена, према закону за Призренски санџак, износила педесет акчи по товару (160 ока). *TD 495*, 8. Иста цена била је и у суседном Скадарском санџаку. Inalcik H., *Introduction to Ottoman Metrology, Turcica*, XV (1983), 332.

Табела 2:
Удовице у насељима призренске нахије 1571. године

Место	Сиромашне удовице	Баштинице
Градичевица	Петруша	
Ђиновце		Цвета
Заград. Хоча	Мила	
Кориша	Јела	
Краштани	Оља	
Љубижда	Вида, Дана, Мила, Видосава, Стана, Петруша, Јована, Стана	
Љубојевце	Стана	
Малчитова	Стана	
Манастирица		Стоја
Мушутиште	Калина, Стојка, Јовица	
Орлад	Тодора	
Оштрозуб Г.	Стојка	
Оштрозуб Д.	Дивна	
Плањани	Тодора, Оља	Мара
Призрен	Јелка, Стоја, Стаја, Вељка, Рада, Димитра, Јела, Вида, Милица, Чубра, Милка, Каја, Станка, Стана, Петруша, Комлена, Цвета, Јела, Јовица, Дамјана, Петруша, Јелка, Пренда, Петра, Јана, Стоја, Мара, Петруша.	
Радиловица Д.	Мара	
Речани Мали	Петра, Марта	
Селце (Севце)	Тодора, Милица, Јована, Оливера	
Сопина Г.	Мара, Цвета, Недељка	
Улишница Д.	Петка	
Улишница Ср.	Милица	
Чајдрак	Мара	
Укупно	62	4

Локални тргови, пазари, а пре свега близина великог градског тржишта као што је Призрен, омогућавали су додатни приход женама са села. То су била места где су оне продавале своје занатске производе

(ћилиме, прекриваче, кошуље, јелеке и сл.), који су доприносили буџету сваког дома, а удовичком били практично једини извор прихода.⁴⁹

У граду је, такође, најраспрострањеније женско занимање било ткање и вез. То важи не само за Балкан, већ и за Анадолију, Блиски Исток, Египат и друге крајеве Османског царства. Текстилна индустрија и трговина текстилним производима (теписи, свила, памучно платно, чоја) били су у великој мери темељ османске економије. Значајан део текстилне производње покривале су жене, било у домаћој радиности или у специјализованим радионицама у градовима. У Бурси, центру османског свиларства, од 300 машина за предење свиле, 150 је било у поседу жена, које су или саме радиле на њима или упошљавале робове и најамне раднице, претежно жене. Индикативно је да ове најамне раднице један османски документ описује као „сироте жене“ (!).⁵⁰

Призрен је, такође, био чувен по својој свили; *seta filata de Prizren* извожена је преко Дубровника у многе европске градове.⁵¹ Стога је логично закључити, да је највише „сиротих кудељница“ живело у Призрену, управо зато што су тамо најлакше могле наћи посао. У град је стизала сирова свила из Македоније, а лан, кудеља и вуна из села призренске нахије.⁵² Поред предења, ткања и веза, велики град је самохраним женама пружао прилику да раде и друге врсте послова као: слушкиње, праље, корпарке, пиљарице, пекарке, крчмарице и друго. Нека од ових занимања су и традиционално била резервисана само за сироте жене.⁵³

У сваком случају, градска средина је удовици пружала више могућности за самосталан живот, него уска сеоска заједница; већи избор занимања, боље плаћених, и прилику да буде у друштву себи сличних.

⁴⁹ Вештина ткања и веза била је главни део образовања женске деце у свим друштвима и свим друштвеним слојевима, од античких времена. У средњовековној Србији ручним радом бавиле су све жене, без изузетка, од краљица до сиротица. О умећу „танкопреља“ и „хитропреља“ настале су песме које су се певале на заједничким прелима.

⁵⁰ Gerber H., *Social and Economic Position of Women*, 237.

⁵¹ Османска држава је, половином XVI века, само од ваге за мерење свиле у Призрену, узимала годишње 150.000 акчи, што је, тада, највећи појединачни приход Царства на територији санцака. *TD 495*, 24.

⁵² Овчарство је било изузетно заступљено у призренској нахији. Године 1518. годишњи закуп мукате овчарине износио је 285.000 акчи. *TD 92*, 1.

⁵³ У Закону за Ново Брдо деспота Стефана Лазаревића прописано је да удате жене не смеју да раде као пиљарице, већ само сироте јер им је то једини начин да прехране породицу. Марковић Б., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, превод и правноисторијска студија*, Споменик САНУ, СХХVI (1985), 22-23.

На основу свега изложеног, могли бисмо да закључимо следеће:

Обвезнице удовичког пореза, „сироте кудељнице“, са децом, чиниле су најсиромашнији и најосетљивији део османског друштва. Као такве имале су својеврсну финансијску потпору од државе, у виду симболичног опорезивања, док су могућност за запослење, правну заштиту и безбедан живот најпре налазиле у градским срединама.

Удовице-баштенице биле су материјално обезбеђене и стога опорезоване једнако као и мушкарци. С удовицама-кудељницама нису имале ништа заједничко осим чињенице да су и једне и друге изгубиле брачног друга и да су самохране. Баштенице су се чак, као власнице баштине, налазиле у бољем финансијском положају, од већине породица чија је земља спадала у категорију државне, миријске земље даване под тапију. Друштвени и материјални статус чинио их је изузетно пожељним за нови брак, тако да су брзо налазиле прилику да се преудају, што је и разлог њихове релативно ретке заступљености у документима.

Tatjana Katić

**“INDIGENT HEMP-SPINNERS” AND *BAŠTINA*-OWNERS:
TWO TYPES OF THE CHRISTIAN WIDOW’S HOUSEHOLDS
IN THE OTTOMAN EMPIRE – THROUGH THE EXAMPLE OF
PRIZREN *SANCAK* IN THE XVIth CENTURY
(Summary)**

Official recording of the Christian widow as taxpayer, paying the decreased *ispençe* by 6 *akçe*, the so-called widow’s tax (*resm-i bîve*), represents a custom having already existed in the earliest dated registers of the Ottoman European provinces. The edict issued by Mehmed the Conqueror clearly stated that this tax was to be imposed only to those widows not possessing lands, i.e. those indigent women who earned a living by spinning wool, flax and hemp. These women belonged to the most impoverished stratum of the Ottoman society, and due to this have they enjoyed the particular protection on the part of the local community as well as the tax exemptions.

Apart from the widows, taxpayers of the widow’s tax, the widows, owners or co-owners of the real estates – *baština* - have also been officially recorded in the detailed registers (*mufassal*). *Baština* represented hereditary property on the *mîrî* land, with the precisely established obligations, whose owner had the right to sell it, donate or bequeath to whom he wished. The new owner would, upon the takeover of the *baština*, take the obligations concerning the estate onto himself likewise. The tax was collected from *baština*, as well as from the real estates, which were given under *tapu* to the hereditary *tenure* of the re‘aya household (*hâne*). The only difference was that these real estates put under *tapu* could not be sold nor bought, but stayed in the possession of the families as long as they were able to cultivate them. On the contrary, the *sipâhî* would give them to whom he preferred. The widows, owners of the *baštinas*, did not pay the widow’s tax since they had lands in their possession and had thus been treated as taxpayers of the total, and not decreased, amount of the *ispençe*, i.e. 25 instead of 6 *akçe*. They were legally assigned to the category the entire family household - of the house (*hâne*), that is, to the class of the male taxpayers. Due to this, the notion of them is not always noticeable in the Ottoman registers, since the summary registers (*icmâl*), containing only the enumeration of «hâne», «mücerred» and «bîve» made note of the widows–owners of the *baštinas* under the category of «hâne».

The number of the widows–owners of the *baštinas* was considerably less significant than that of the indigent widows who payed the widow's tax. In the *sancak* of Prizren, 150 widows and only 21 of widows- *baština*-owners among them were registered at the end of the 1560's and at the beginning of the 1570's. The forementioned fact does not show that the majority of women became impoverished upon their husband's death. It would be more likely to assume that the number of the middle class widows was, in essence, substantially larger than the one concerning the indigent widows. Nevertheless, they got remarried more rapidly due to the very fact that they were in possession of lands, and were afterwards no longer officially registered as taxpayers since their husbands took over the obligation of paying the 25 *akçe* the total amount of *ispençe*. The second possible explanation to this would be that the *baštinas* lands were not so numerous to result in their owners officially being recorded in more significant number.

The fact has been established through the analyse of the information contained in the registers (*defters*) of the *sancak* of Prizren that the percentage of the widow households (indigent, as well as those with the *baštinas*) was the lowest in the mountain areas inhabited by *vlahs* the cattle breeders, such as the *nahiye* of Bihor (0,3%), and the highest in the most economically developed, agricultural area, for example *nahiye* of Prizren (2%). Expanded family groups, characteristic of the cattle breeding population, existed in great number in Bihor, which allowed women to continue to live in the same household, i.e. family group, even after their husbands' death. On the other hand, nor urban, neither the settlements having contained more than 80 – 90 houses didn't exist in Bihor, which was very important for the self-supporting life and employment of women.

Namely, the insight into the disposition of the widowed households in the *nahiye* of Prizren has led us to conclusion that, numerically and percentually speaking, the majority of the widows lived in the town of Prizren (28 widows, representing the 7% of the total number of Christians), or in its immediate vicinity – in the village of Ljubizda (8 widows, i.e. 5,6% of the total number of the taxpayers) and in the village of Sevce (4 widows, i.e. 2,4%).

It has been widely known that the local marketplaces, bazaars, and above all, the proximity of the large urban market like Prizren was, provided an additional income for village women. Those were the places where they could sell their handicrafts (carpets, covers, shirts, etc.) which contributed to every household budget, and represented, in really, the only revenue source for the widow's ones. Prizren was also renowned for its silk, which had been exported towards many of the European towns via Dubrovnik. The annual

income of the Ottoman state from the silk weighing scale in Prizren was 150.000 *akçe* in the middle of the XVI century. That was the biggest individual income of the Empire on the *sancak's* territory at that very time. The famous silk of Prizren had been manufactured in the numerous silk workshops in the town, where mostly women had been employed, probably like in Bursa, too. So, it's no wonder that the greatest number of the indigent widows dwelled in Prizren, where they were able to find employment without many difficulties.

Apart from spinning, weaving and embroidering, the big town offered to the self-supporting women the opportunities to work, too, as maids, laundresses, basket weavers, grocers, bakers, innkeepers and other. Urban environment, in any case, provided the wider range of possibilities for widows allowing them to lead an independent life, than a rural community; the more varied choices for better paying jobs, as well as the opportunity to be in contact with the women of the same kind..

Keywords: Ottoman, widowhood, widow's tax (*resm-i bîve*), real estate – *baština*, women crafts, Prizren, Trgovište, Bihor.